

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Алла Доценко

ДО ІСТОРІЇ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ

Серед пам'яток, які входять до охоронної зони Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, значна роль належить архітектурному ансамблю Єлецького монастиря — комплексу пам'яток XII—XVIII ст. Літературна традиція відносить час його заснування до 60-х років XI ст. До нашого часу збереглися Успенський собор XII ст., дзвіниця, келії, будинок Феодосія — пам'ятки XVI—XVIII ст. Вони досліджувалися, вивчалися і висвітлені в літературі.

Значно менше вивчена історія Єлецького монастиря, особливо історія монастиря в першій чверті XX ст. Цей невеликий відрізок часу насичений подіями величезного значення і особливо важливий тому, що сучасні особливості культу почали складатися саме тоді, багато в чому визначивши позиції руського православ'я.

Разом з тим в останній час поряд з турботою про наслідування традицій культури виявляється зацікавленість монастирями і чернецтвом, ідеалізація їх історії та діяльності. Цій темі присвячується дедалі більше й більше публікацій, а тому виявлення дійсної ролі монастирів в історії цього періоду набуває особливої актуальності.

На початку XX ст. Росія була мало не самою клерикальною державою Європи. За даними офіційної статистики в 1913 р. в Росії налічувалось більш ніж 1 млн. чоловік, які спеціально займалися релігійною діяльністю.¹ Однак в це число не ввійшли знахарі, чаклуни, відьми, шамани і сектантські проповідники. Якщо врахувати і їх, то загальна кількість буде приблизно 1,5 млн. чоловік.

Глава держави — «самодержець всеросійський» — був верховним владикою руської православної церкви. Кожна постанова Синоду починалася словами «По указу його імператорської величності...» і підлягала особистому затвердженню царя. Належність самодержця російського до православної церкви наочно демонструвалася його особистою участю в численних релігійних церемоніях-богослужіннях, хресних ходах, водосвяченнях. Церква ж у свою чергу постійно проголошувала молитви за здоров'я царя і його сім'ї, возвеличувала їх богоугодність і благовірність. У соборах Чернігова — Спасо-Преображенському, Троїцькому, Успенському проводилися літургії і молебні на честь членів царської сім'ї. Наприклад, 6 травня 1900 р. були проведені літургія і молебен в день народження його Імператорської Величності, Государя Імператора Антонієм єпископом Чернігівським і Ніжинським.² 14 травня 1900 р. здійснено богослужіння в день священного коронування Іх Імператорської Величності³. 25 травня в

день народження Її Величності, Государині Імператриці Олександрі Федорівни здійснена Проосв. Антонієм літургія і молебень. Здійснені літургії і молебні: в дні коронування Государя Імператора Миколи Олександровича⁴, в дні народження Государині Імператриці Марії Федорівни⁵, спадкоємця великого князя Михайла Олександровича⁶ і т. д., і т. п. Церква постійно закликала до вірності «царю і вітчизні». Ще в ХІХ ст. офіційною ідеологією були проголошені 3 принципи: «православ'я, самодержавство і народність».

На поч. ХХ ст. монастирі були великими власниками. На жаль, немає повних даних про капітали монастирів, бо ці дані церква завжди тримала в таємниці і ніколи не публікувала. Але і неповні дані, які є, дають змогу твердити про значні скарби монастирів. У Чернігівській губернії на поч. ХХ ст. було всього 15 монастирів, з них з доходом 25 тис. крб. на рік — 14 і один монастир — з доходом до 50 тис. крб.⁷ (дані канцелярії обер-прокурора Синоду). І серед монастирів Чернігівської єпархії одним з найбільших був Єлецький. На 1900 р. в монастирі проживало 4 ієромонахи, 3 ієродиякони, 6 послушників, 1 монах, 18 дорослих півчих і стільки ж дітей. Прислуга: 2 кучери, 3 кухарі, 7 робітників, 2 сторожі, 1 садівник. Всього — 45 чол.⁸ Настоятелем монастиря був вікарій Чернігівський, намісником — один із ієромонахів. За відомістю 1899 р. монастир мав: 1 млин при хуторі Романівці на річці Білоус (при млині зроблено новий міст); 3 риболовецькі озера, з яких одне в Остерському повіті (с. Сорокошичі), друге — при с. Анисові Чернігівського повіту, третє — в урочищі «Святе»; 1 гай будівельного лісу, сінокісні луки в двох місцях по обох берегах р. Десни; 1 город на Лісковіці і в Берізках — 5 десятин мірою; 2 будинки в місті; в одному містилося управління державного майна, а другий здавався у найми; невелика гора навпроти Єлецького монастиря — простір до 2-х десятин.

Окладного доходу Єлецький монастир одержував 1.861 крб. 03 коп.⁹.

Значний прибуток монастиреві надходив від виконання обрядів. Свічки, проскури, часовні, поминання померлих, молебні, поховання та ін. приносили великі прибутки.

В Єлецькому монастирі грошових надходжень заприбутковано:

- в 1904 р. — 305 крб. 85 коп.
- в 1905 р. — 221 крб. 21 коп.
- в 1906 р. — 293 крб.
- в 1907 р. — 241 крб. 77 коп.
- в 1908 р. — 167 крб. 51 коп.
- в 1909 р. — 116 крб. 54 коп.

На 1917 р. Єлецький монастир володів 223 десятинами землі.¹⁰

При монастирі була відкрита на поч. ХХ ст. церковно-приходська школа, а також бібліотека релігійно-моральної літератури і при ній читальня для любителів духовної освіти. Із 60 учбових годин 34 години вивчався Закон Божий, молитви, читалися богослужбові книги. Тільки 12 годин вивчалася арифметика і 14 — граматика¹¹.

У приміщенні церковно-приходської Єлецької школи в недільні і святкові дні відбувалися позабогослужбові релігійно-моральні читання з 5—6 години вечора, в яких, окрім міських священиків, брали участь викладачі місцевої духовної семінарії і духовного училища.

Ось, наприклад, такий був розклад релігійно-моральних читань, що відбувався у церковно-приходській школі Успенського монастиря з 1 жовтня по 20 грудня 1902 р.¹²: 1 жовтня. Покров Пресв. Богородиці.

Після молебня в будинку школи буде вступна бесіда про значення і користь релігійно-моральних читань для православних відвідувачів і потім розповідь про свято Покрова Пресв. Богородиці. Протоіерей Ф. Васютинський.

6 жовтня. 1. Бесіда про перший член Символу віри. 2. Попередні дані про християнство на Русі до св. кн. Володимира. Хрещення киян. Протоіерей Ф. Васютинський.

13 жовтня. І т. д., і т. п.

На читаннях було присутніх слухачів 150—300 чоловік, яким безкоштовно роздавалися «Троїцькі листки».

Читання проходили щорічно, але коло питань залишалось тим же. Наприклад: 15 червня 1904 р. «Думки про засоби до повідомлення життєвості урокам Закону Божого в початковій школі»¹³

1 жовтня 1904 р. «Як навчити прихожан короткому катехизису і молитвам»¹⁴.

З 3 жовтня 1904 р. по 3 квітня 1905 р. знову відбуваються релігійно-моральні читання, на яких викладається «позитивне догматичне і моральне вчення церкви»¹⁵.

Таким чином, і школа, і читальня, в дійсності, давали сурогат освіти.

Після Жовтневої революції церква зайняла войовничо-непримиренну позицію. Особливо складна ситуація склалася в 1921—22 рр. у зв'язку з голодом на Поволжі і вилученням церковних коштовностей у фонд допомоги голодуючим. 23 лютого 1922 р. ВЦВК прийняв постанову, згідно з якою в місячний термін з дня її публікації наказувалося місцевим Радам вилучати із церковного майна всі коштовні речі із золота, срібла, каміння і передати в органи Наркомфіну до фонду Центральної комісії допомоги голодуючим¹⁶. У доповнення до постанови була видана особлива «інструкція про порядок вилучення церковних цінностей, що перебувають у користуванні груп віруючих» за підписами голови ВЦИК М. І. Калініна і Наркома юстиції Д. Курського.

Через кілька днів патріарх Тихон опублікував послання про недопустимість вилучення церковних цінностей. Церква розгорнула кампанію опору вилученню, і в ряді міст відбулися криваві сутички.

13 березня єпископ Чернігівський Пахомій одержав від єпископа Царицинського Нифонта телеграму: «Із Царицина, № 3259, 132 слова, 13/III. 12 г. 42 хв. голодна, поза чергою. Чернігів, його Високопреосвященству Високопреосвященному Єпископу Чернігівському.

Ваше Високопреосвященство, милостивий архіпастир і отець і во Христі собрат! Від імені голодаючого духовенства і православного населення Царицинської єпархії звертаюся до Вас низьким і сльозним проханням про надання братської християнської допомоги. Голод страшний і жахливий, кожного дня вмирають від голоду тисячі людей, з кожним днем кількість смертних випадків збільшується. Харчові сурогати всі з'їдені, голодуючі їдять падалі і навіть людські трупи. Зареєстровані декілька випадків людоджерства — батьки закололи і з'їли власних дітей. Чи не знайдете Ви, Ваше Високопреосвященство, можливим запропонувати духовенству Вашої єпархії звернутися з закликом до православного населення про пожертвування хліба для голодуючих і пересилці його до Царицина для видачі голодуючому духовенству і православному населенню.

Вашого Високопреосвященства во Христі собрат і богомолець Нифонт, Єпископ Царицинський».

На цьому зверненні Єпископ Чернігівський дописав: «19 березня 1922 р.

Прошу духовенство Чернігівської єпархії відгукнутися на це прохання про допомогу голодуючим царицинцям і власними пожертвуваннями (хлібними продуктами різного роду) і пожертвуваннями своїх пасомих...

Єпископ Чернігівський Пахомій».

А тим часом 30 березня 1922 р. комісія приступила до вилучення цінностей із Єлецького монастиря¹⁸. Тут комісія наштовхнулася на кошик монахів монастиря і членів правління монастирської общини.

«Остання мала велику кількість цінностей, а торгувалася з-за кожного лоту срібла, як на базарі. Вдалий дипломатичний підхід: правління общини, почувши про можливе вилучення цінностей, само «добровільно» виділило з наявних у них декількох пудів срібла... 13 фунтів, думаючи цим виявити свої «благородні громадянські почуття».

«...Рука даючого хай не обідніє».

Ці люди під личиною благочестя намагаються кинути кістку зі свого столу голодаючим братам Поволжя, вони чіпляються за кожний золотник срібла, в той час, як до нового врожаю в одному з повітів Царицинської губернії доживуть тільки 108 чоловік... На всі їх відмови можна відповісти словом Христа: «Горе вам, фарисеї і лицеміри, діла ваші говорять про вас»... На 2 квітня комісія по вилученню цінностей взяла: Спасо-Преображенський собор — срібла всякого 6 пудів 33 фунта на суму 6200 крб. золотом за курсом Наркомфіну, в переводі на радянські знаки 801600000 крб..

Борисоглібський собор — 2 євангелія в масивних срібних шатах, 4 чаші срібних, 2 хрести, анонський хрест, 73 лампади срібних, 33 шматочки лому срібла, срібний глечик для води, дарохранительниця, 1 срібна ложка.

Крамниця (б. Єпархіальна) — срібних чаш — 20, тарілок — 54, дискосів — 15, зіздиць — 18, лжиць — 18, копіє — 1, 2 срібні ризи з камінням, 2 ікони в шатах, коробка срібла — лому і т. д..

Вага вилученого ще не визначена, речі передані комісією в Фінвідділ¹⁹.

Маємо й інші красномовні документи тієї пори, які подаємо нижче.

Дані про надходження в губернську приходно-витратну касу Чернігівського губфінвідділу цінностей, вилучених із церков Чернігова (на 5 травня 1922 р.)²⁰

Спаський собор — срібла 6 п., 17 ф., 26 зол.

Борисоглібський собор — —«— 1 п., 22 ф., 54 зол.

Іллінська церква — —«— 30 зол.

П'ятницька церква — золота 5 зол., срібла 10 ф., 45 зол., 36 дол.

Троїцько-Іллінський монастир — золота 3 ф., 44 зол., 84 дол. срібла 3 п., 35 ф., 79 зол. 3 мітри з камінням.

Єлецький монастир — срібла 24 ф., 19 зол., золота немає.

Петропавлівська церква — срібла 4 ф., 41 зол.

Вознесенська церква — срібла 4 ф., 9 зол. і ін. (Казанська, Воскресенська, Воздвиженська і т. д.).

Всього: — золота 3 ф. 51 зол., 60 дол.

— срібла 23 п., 10 ф., 72 зол., 36 дол.

— з митри з камінням, оздоблені перлинами, оцінені в 2100 крб. золотом.

Голова губвиконкому (підпис).

Дані про церковні цінності, передані Губмузею
з початку кампанії до 9 травня 1922 р.²¹

Єлецький монастир — срібла 24 ф., 19 зол., золота немає.
Борисоглібський собор — 9 ф., 07 зол.

На 20 травня по Чернігову всього було зібрано:
— золота — 3 ф., 51 зол. 60 дол.
— срібла — 40 пудів.
— дорогоцінних металів — 4 митри з перлинами і діамантами.

А по Україні вилучено всього на 23 червня 1922 р.:
— золота — 3 пуди, 9 ф., 75 зол.
— срібла — 3 ф., 51 зол., 60 дол.

У газеті «Красное знамя» в статті «Духовенство і вилучення церковних цінностей на Чернігівщині» член комісії О. Валишев писав:

«Робота по вилученню церковних цінностей на Чернігівщині майже закінчена, більша частина цінностей відправлена до Москви.

Робота ця в Чернігові почалася в кінці березня, в повітах — набагато пізніше. Пройшла вона, в цілому, задовільно, хоча були невеликі протести з боку сільського населення, особливо жінок. Наприклад, в с. Мена побили члена комісії, був процес в Чернігові — засудили ігуменю жіночого монастиря, настоятеля церкви, старосту і одну монахию із Ніжина.

Взагалі, наше духовенство відзначилося. Незважаючи на їх «ретивість», вилучення по Чернігівщині (в 12 повітах) дало такі результати:

- золота — 10 ф., 12 з., 33 долі.
- діамантів — 47 1/2 каратів і окремо 130 штук
- аметистів — 12 штук
- алмазів — 5 каратів
- смарагд — 1
- топаз — 1
- перлини — 1 ф., 66 з., 70 д. і одна низка
- 13 митр з діамантами і перлинами,
- 3 покрови оксамитові, шиті золотом і перлинами.

Чернігів дав: золота — 4 ф., 26 з., 58 д.

- діамантів — 42 1/2 карата
- 11 митр з діамантами і перлинами
- срібла — 41 п., 47 ф., 26 зол.

і далі йдуть дані по повітах.

...Ось яка кількість цінностей лежала в церквах без користі для людей. Над цими скарбами, що були зібрані потом і кров'ю селян і робітників, сиділа невелика купка духовенства в чорних і білих рясах»²².

У травні—червні 1922 р. відбулися судові процеси над церковниками, що були винні в приховуванні цінностей від вилучення. 30 листопада відбувся судовий процес і над Пахомієм, єпископом Чернігівським і Ніжинським. Газета «Красное знамя» докладно висвітлювала цей процес²³.

Після закінчення громадянської війни на Україні активно впроваджується в життя декрет про відокремлення церкви від держави.

При Губвиконкомах були організовані ліквідаційні відділи по відокремленню церкви від держави.²⁴ У Чернігові була створена комісія в складі: голови — т. Антошенко і членів — тт. Соколовського і Песена. Знову зішлемося на прикметний документ.

Протокол Чернігівської Губернської міжвідомчої ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави 23 грудня 1921 р.

Присутні: голова комісії Антоненко, члени комісії: представник Губвиконкому т. Гламазда і представник Губчека т. Мусатов з участю представників Губмузею т. Дроздова і Бугаєвського.

Секретар Смаль.

Слухали:

II. Про передачу церков Єлецького монастиря.

Постановили:

II. Питання відкласти і передати для заключення Губвиконкому для його рішення²⁵.

Точна дата закриття монастиря відсутня.

У 1927 р. з'являється ряд документів, пов'язаних з пам'ятками цього комплексу.

В Народний комісаріат освіти

В ——— внутрішніх справ

В —«— юстиції

В —«— фінансів

В Чернігівський Окрвиконком²⁶.

Наркомосвіти УРСР надсилає на заключення проект постанови РНК УРСР «Про оголошення будинків Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церкви в Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення» з доповідною запискою в справі їх збереження як історико-культурних пам'яток всеукраїнського значення.

Замісник наркома освіти

Зав. Укрнаукою

Зав. адм. упр. НКО

Приходько

Яворський

Рогозний

Постанова РНК УРСР

«Про оголошення будинків Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церкви у Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення».

З огляду на велике історико-культурне значення Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської та Троїцької церкви у Чернігові, Рада Народних Комісарів УРСР постановила:

1. Визнати Спасо-Преображенський собор, Єлецьку Успенську і Троїцьку церкви у Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення, передавши їх у відання Народного Комісаріату Освіти.

2. Народному Комісаріату Освіти належить передати, як самі будинки Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церков, так і все майно їх, що має історико-культурне чи художнє значення.

3. Для передачі цих пам'яток з їх майном утворюється комісія в складі представників: Народного Комісаріату Освіти, Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і Чернігівського Окрвиконкому.

4. Запропонувати Народному Комісаріату Освіти в погодженні з Народним Комісаріатом Внутрішніх Справ і Народним Комісаріатом Фінансів видати Інструкцію про порядок догляду за цими пам'ятками й охорону їх.

5. Запропонувати Народному Комісаріату Освіти, починаючи з 1927—28 бюджетного року, передбачати в своєму кошторисі асигнування на охорону зазначених пам'яток.

Голова Ради Народних Комісарів УРСР
Керуючий справами РНК УРСР

Виписка з протоколу № 58 засідання секретаріату
Чернігівського Окрвиконкому
9 червня 1927 р.

32. Слухали: повідомлення Окр. адмінвідділу про історико-культурні пам'ятки всеукраїнського значення.

Постановили:

32. Враховуючи велике історико-культурне значення Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церков, визнати їх як пам'ятки всеукраїнського значення.

Просити Радпарком передати їх на утримання держбюджету.

Секретар (підпис) Карасьов.

Але, на жаль, Наркомос УРСР не приділяв належної уваги охороні монастирського ансамблю. Поступово будівлі його руйнуються.²⁷

У 20-ті роки пам'ятки Єлецького монастиря неодноразово досліджуються: в 1924—26 рр. працює професор І. Моргилевський, в 1928 р. — експедиція Інституту Історії Мистецтва²⁸ й інші.

Як бачимо, в тисячолітній історії руської православної церкви перша чверть ХХ ст. складає відрізок невеликий за часом, але досить показовий за змістом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Статистический ежегодник России за 1913 г. — СПб, 1914. — С. 85.
2. Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям (далі ПЕИ). — 1900. — № 10. — 6 мая.
3. Там само — 1900. — № 11. — С. 306.
4. Там само — 1900. — № 22. — С. 639; 1902. — № 22. — С. 743. 1899. — № 12. — С. 397; 1901. — № 12. — С. 409; 1900. — № 11. — С. 305; 1903. — № 13. — С. 415; 1904. № 11. — С. 361.
5. Там само. — 1905. — № 3. — С. 71.
6. Там само. — 1901. — № 7. — С. 232.
7. Зыбковец В. Ф. Национализация Монастырских имуществ в Советской России (1917—1921 гг.). — М, 1975. — С. 200.
8. Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям. — 1900. — № 11. — С. 382.
9. Там само. — С. 383.
10. Зыбковец В. Ф. Указ соч. — С. 171.
11. ПЕИ. — 1903. — № 1. — С. 4—6.
12. ПЕИ. — 1903. — № 1. — С. 64.
13. ПЕИ. — 1904. — № 12. — 15 июня. — С. 411—418.
14. Там само. — 1904. — № 19. — С. 663.
15. Там само. — С. 668.
16. Красное знамя. — 1922. — № 44. — 24 лютого.
17. Там само. — 1922. — № 63. — 21 березня.
18. Там само. — 1922. — № 71. — 1 квітня. — С. 1.
19. Там само. — 1922. — № 72. — 2 квітня. — С. 2.
20. Там само. — 1922 р. — № 97. — 5 травня. — С. 2.
21. Там само. — 1922. — № 104. — 13 травня. — С. 2.
22. Там само. — 1922. — № 153. — 9 липня. — С. 2.
23. Красное знамя. — 1922. — № 223. — 1 жовтня; № 227. — 6 жовтня; № 273. — 1 грудня; № 278. — 5 грудня.
24. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). — Ф. Р-16. — Оп. 1. — Д. 1057.
25. ДАЧО. — Ф. Р-15. — Оп. 1. — Д. 122. Протоколи засідань ліквідаційної комісії (1921 р.).
26. ДАЧО. — Ф. Р-65. — Оп. 1. — Д. 620 (Листування в справі народної освіти).
27. ДАЧО. — Ф. Р-65. — Оп. 1. — Д. 804 (Листування в справах Нар. освіти «Акт комісії про обстеження садиби колишнього Єлецького монастиря»).
28. Там само.